

कुमारी र कुमारी यात्रा

—तीर्थलाल नःघः भनी (राजभण्डारी)

नेपाल अधिराज्यको राजधानी काठमाडौं उपत्यका कान्तिपुर शहरमा कुमारीको रथयात्रा गर्ने प्रचलन अद्यापि छँदैछ। यस शोभायात्रा प्रत्येक वर्ष भाद्रशुक्ल चतुर्दशीका दिन प्रारम्भ भई आश्विन कृष्ण चतुर्थीका दिन समाप्त हुन्छ। भाद्रशुक्ल चतुर्दशीका दिन वसन्तपुरमा रथारोहण गरी तल्लो टोल भुतिसल, चिकंमुगल, अट्कोनारायण, मजिपाट, न्हुषल, ज्यावहाल, लगन, गोफले, ब्रह्मटोल, ह्युमट, तुकंवहाल, जैसीदेवल, कोहिति, भीमसेनथान, विच्छेवहाल, क्वपुतुं, र सिंहसत्तल टोलमा रथ तानी शोभायात्रा गरिन्छ। भोलिपल्ट भाद्रशुक्ल पूर्णिमाका दिन वसन्तपुरबाट प्याफल, यटखा, नरदेवी, टेंगल, न्ह्यःखा, बांगेमुढा, न्हैङ्कतला, असन, किसिधवाका, बालकुमारी, केल, इन्द्रचोक, मखन, हनुमानढोकामा रथ तानी वसन्तपुर पुऱ्याई शोभायात्रा गरिन्छ। यसको चारदिन पछि आश्विनकृष्ण चतुर्थीका दिन वसन्तपुरबाट प्याफल, यटखा, इटुंवहाल, किलागल, भेडासि, इन्द्रचोक, मखन, हनुमानढोकामा रथ तानी पुनः वसन्तपुरमा पुऱ्याई शोभायात्रा गरिन्छ। जब बीचको टोलमा रथयात्रा सकिन्छ, तब त्यस वर्षको कुमारीयात्रा पनि समाप्त हुन्छ।

यी यात्रामा कुमारीको मात्र रथयात्रा गरिने होइन। अपितु कुमारीको रथका साथै गणेश र भैरवको पनि रथयात्रा गरिन्छ। सबभन्दा पहिले गणेशको रथ

तानिन्छ भने पछि भैरवको रथ तानिन्छ। त्यस पछि अन्त्यमा कुमारीको रथ तानिन्छ। यो प्रचलन अहिलेसम्म छँदैछ।

यस यात्रालाई इन्द्रजात्रा पनि भनिन्छ। इन्द्रजात्रा भाद्रशुक्ल द्वादशीदेखि प्रारम्भ भई आश्विनकृष्ण चतुर्थीका दिन समाप्त हुन्छ। भाद्रशुक्ल द्वादशीका दिन हनुमान ढोकाको प्राङ्गणमा कागेश्वर मन्दिर अगाडि लिङ्गो उभ्याइन्छ र आश्विनकृष्ण चतुर्थीका दिन ढालिन्छ। साथै टोल टोलमा सडकका दायंबायाँ कलात्मक थामहरू गाडिन्छ। यसमाथि विभिन्न किसिमका कलात्मक खटमा अति सुन्दर विभिन्न मूर्तिहरू राखी प्रदर्शन गरिन्छ। पसल, दलान, पाटी आदि स्थानमा (हाथाघः) भैरव मूर्ति र अनेक देवदेवताको मूर्तिहरू पनि प्रदर्शित गरिन्छ। अहिले यी सबै चलन लोप भइसकेको छ। अब बाँकी रहेका केही कतै कतै देखिन्छ। त्यसमध्ये इन्द्रचोक र काष्ठमण्डप मरूटोलमा चारकुनामा चारवटा थाम गाडी माथि चौपाता दबली जस्तो बनाइन्छ। त्यसको बीचमा खट बनाई त्यसमा दुवै हात पसारेका इन्द्रको मूर्ति राखिन्छ। यसमध्ये मरूटोलको मूर्तिलाई विशेष गरी मानिन्छ।

विषय छ कुमारीयात्रा। कुमारीयात्रासंग इन्द्रजात्राको सम्बन्ध छैन न इन्द्रजात्रासंग कुमारीको नै सम्बन्ध छ। इन्द्रजात्रा इन्द्रसंग सम्बन्धित छ भने

कुमारीको रथयात्रा कुमारीसंग सम्बन्धित छ । तर दुवै यात्रा एकै समयमा हुन्छ । इन्द्रजात्राको बीचमा कुमारी यात्रा पर्छ । इन्द्रजात्रा र कुमारीयात्राको महत्त्व तथा प्रविधि विशेषता बेग्लाबेग्लै छन् । तैपनि एकै समयमा हुने भएकोले किन र कसरी भनी उत्सुकताको विषय बन्न गएको छ । यसको अध्ययन र खोजी गर्न बाँकी नै छ । तथापि इन्द्रजात्रासम्बन्धी पछि छुट्टै चर्चा गरिनेछ ।

कुमारीयात्रा जयप्रकाश मल्लले चलाएका हुन् भन्ने कसैको भनाइ छ र इतिहासका पानामा पनि लेखिएको पाइन्छ । पुरातत्त्व विभाग अन्तर्गत नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट प्रकाशित “भाषा वंशावली” भाग २ को १८ पेजमा “फेरि इतलाई जात्रा बनाइ देवी कन सन्तुष्ट गराउला भनी वास्तु चक्र प्रमाणले घरवनाइ दिया । यन्त्राकार सुन्दर रथ बनाइ गण बटुक सहित गराई कुमारी देवीको जात्रा इन्द्रजात्रामा तिवार रथारोहण गन्थी रीतगरी जात्रा बनाया ।” भनी लेखेको छ ।

यस्तै श्री लीलाभक्त मुनिकर्मले लेखेको “मल्लकालीन नेपाल” पुस्तकको १३५ पानामा “यिनी कुमारीका परमभक्त थिए । यिनले कुमारीको मन्दिर बनाउन लगाए । यिनले इन्द्रजात्राको दिनमा कुमारी रथमा हाली देश घुमाउने गरी कुमारी यात्रा चलाए । कुमारी बस्ने रथमा पांग्रा हाली बनाउन लगाए ।” भनी जयप्रकाशको प्रकरणमा लेखेको छ । तर यी दुइवटै पुस्तकमा तिथिमिति दिइएको छैन । त्यसैले यतिको आधारमा ऐतिहासिक पुष्टि भएको मात्र सकिदैन । जात्राको प्रक्रिया हेर्दा त्यति नजिकको हो जस्तो लाग्दैन । यदि जयप्रकाश मल्लकै पालामा चलेको भए तिथिमिति सहितको अभिलेख अवश्य हुनु पर्दथ्यो ।

राजा जगतजय मल्लको ने. सं. ८१६ (वि. सं. १७९३) माघतिर अर्थात् फाल्गुणकृष्ण चौथी बुधवारका दिन मृत्यु भयो । बाबुको मृत्युपछि छोरा जयप्रकाश मल्ल राजगद्दीमा बसे । यिनले लगभग ३२ वर्ष अर्थात् ने. सं. ८८८ (वि. सं. १८२५) भाद्रशुक्ल चतुर्दशीका

दिनसम्म राज्य गरेका थिए । यस अवधिमा अनेकौं घटनाहरू घटे । साथै उनी राज्यच्युत समेत हुनपुगेका थिए र पछि बिना रक्तपात आफ्नो राज्य ने. सं. ८७० (वि. सं. १८०७) तिर पुनः हात लगाएका थिए । यी घटनाहरूको अभिलेख प्राप्त भएका छन् । यस्तै जयप्रकाश मल्लले राखेको अनेकौं कीर्तिहरूको पनि शिलापत्र अभिलेख धेरै नै पाइएका छन् । तर कुमारीयात्राको अभिलेख प्राप्त नहुनु विचारणीय छ । यस स्थितिलाई मनन गर्दा कुमारीको यात्रा जयप्रकाश मल्लको पालामा पहिलेदेखि नै थियो भन्ने आभास हुन्छ । तर कहिलेदेखि भनी थाहा पाउन तथ्य इतिहासको पाना फेला परेको छैन । त्यसैले यसै वेलादेखि यात्रा चलेको हो भन्न गाह्रो परेको छ । यससम्बन्धी अनुसन्धान गर्न अति आवश्यक छ । तैपनि नेपालमा भइरहेका प्रचलन तथा क्रियाकलापबाट केही अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कुमारीको यात्रा सालको एकपटक मात्र हुने होइन, पर्वपर्वमा पनि हुने गर्दथ्यो । जस्तै काठमाडौंमा सेतो मच्छिन्द्रनाथको स्नान गराउँदा कुमारी खटमा राखी बाजागाजाका साथ मच्छिन्द्रवहालमा ल्याइन्छ । सोही मच्छिन्द्रनाथको रथ लगनटोलमा तानिदा खटमा राखी लगन टोलमा लगिन्छ । देवदेवता खटमा राखी बाजा बजाई परिक्रमा गरिन्छ, त्यसलाई यात्रा भनिन्छ । त्यस कारण सेतो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा जहिलेदेखि चलेको छ त्यसै वेलादेखि नै कुमारीको यात्रा चलेको हो भन्न सकिन्छ । तर सेतो मच्छिन्द्रनाथको स्थापना तथा रथयात्रा यस वेलादेखि चलेको हो भन्ने ऐतिहासिक तथ्य नभेटिएकोले कुमारीयात्राको तिथिमिति दिन कठिन भएको छ ।

यस्तै पाटनको रातो मच्छिन्द्रनाथको स्नान गराउँदा कुमारीको उपस्थिति आवश्यक छ । त्यस दिन कुमारीलाई खटमा राखी लगनखेलमा लगिन्छ । नरिवल खसाल्दा पनि लगन थतिटोलमा लगिन्छ । साथै रातो मच्छिन्द्रनाथको रथ ज्यावलाखेल तानिदा कुमारीलाई कुमारी पाटीमा लान्छन् । भोटो देखाउने जात्रामा पनि कुमारीलाई ज्यावलाखेलमा पुऱ्याइन्छ । यसबाट रातो मच्छिन्द्रनाथसंग कुमारीयात्राको सम्बन्ध देखिन्छ ।

त्यसैले कुमारीयात्रा त्यस बेलादेखि चलिराएको हो भन्न सकिन्छ ।

पाटनका रातो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा कहिलेदेखि चलेको हो भनी विचार गरी हेर्दा राजा नरेन्द्रदेव प्रथमको पालादेखि चलिराएको देखिन्छ । गोपाल वंशावलीमा यसरी लेखेको छ-

राजा नरेन्द्रदेव वर्ष ३५ तस्य आज्ञार्थ बन्धुदत्त
द्वयन श्रीवृष्ण लोकेश्वर भट्टारक जाता कृता भवती ॥

गोपाल वंशावलीको उक्त टिपोटबाट राजा नरेन्द्र-
देवको पालादेखि रातो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा चलेको
हो भन्ने पुष्टि हुन आएको छ । तर राजा नरेन्द्रदेव प्रथम
कुनताकाको हो भनी इतिहासको पाना पल्टाएर केलाएर
हेर्दा यस पंक्तिका लेखकको अप्रकाशित 'नेपाले
जुजुपनिगु ई' भन्ने पुस्तक अनुसार राजा नरेन्द्रदेव
कलिंगत संवत् ३७३५ देखि ३७७२, वि. सं. ६९१-७२८,
ई. सं. ६३४-६७१, लि. सं. ५७८-६१५, शक सं.
५५६-५९३ र अशुवर्मा संवत् ६६ देखि १०३ ताकाका
थिए । नरेन्द्रदेवले ३७ वर्षसम्म राज्य गरेको देखिन्छ ।
यसै अवधिभित्र रातो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा चलाएको
हुनसक्छ । कुमारीको यात्रा पनि यसै वखतदेखि
चलिराएको हो भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला ।

यहाँ कुमारी भन्नाले कुन देवताको नाम हुन् ?
कहिलेदेखि उत्पत्ति भएको हो ? र कहिलेदेखि पुजन
भइआएका हुन् ? यी सबै जान्न अलिकति प्रयास गरौं ।
प्रसिद्ध विद्वान् नवमीसिंह मण्डलले लेखेको चण्डिभक्ति
विनोदिनी सप्तशती चण्डीको कवचमा यसरी लेखेको छ-

प्रेतसंस्था तु चामुण्डा वाराही महिषासना ॥
ऐन्द्री गजासमारूढा वैष्णवी गरुडासना ॥
माहेश्वरी वृष्णरूढा कौमारी शिखिवाहना ॥
ब्राह्मी हंससमारूढा सर्वभरण भूषिता ॥
लक्ष्मी पद्मासना देवी पद्महस्ता हरिप्रिया ॥

(२३ पेज)

यस्तै बृहत् पुरश्चर्यार्णवमा वीरचुडामणिबाट
उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

ब्राम्ही माहेश्वरी पश्चात् कौमारी वैष्णवी तथा ॥
बाराही च तथोन्द्रीणां चामुण्डा तदनन्तरम् ॥

यस श्लोकहरूबाट यी देवी अष्टमातृकाका एक
मातृका हुन् भन्ने ज्ञात हुन आएको छ । साथै यिनको नाम
कुमारी हुन् भनी स्पष्ट भयो । तथापि कहिलेदेखि
उत्पत्ति भयो भन्ने हकमा यहाँ यत्नसम्बन्धी केही चर्चा
गरौं । एउटा दुइवटा देवदेवताको यत्नोद्यार यसरी गरेको छ-

तारायन्त्र ॥

सयोनिश्वन्दनेनाष्टदलं पद्मं लिखेत् ॥
मृद्धासनं समासाद्य मायाम्पूर्वं दलेलिखेत् ॥

मैरवीयन्त्र ॥

पद्ममष्ट दलोपेतं तत्रोत्पास्यकर्णिक्रमं ॥
चतुरद्वारं समायुक्तं भ्रूगृहम्बि लिखेत् ॥

बंगलायन्त्र ॥

अस्नंषःस्त्रं वृन्तमष्टदलं पद्मं भूपुरान्वितम् ॥

र कालीयन्त्र ॥

ततास्त्रेकोणमालिरव्यं लिखेदष्टदलतत् ॥
वृत्तं विलिख्य विधिवल्लिखेद् भूपुरमेककम् ॥

अक्सर हरेक यन्त्रमा अष्टदल अर्थात् आठ वटा
कमलकोपात हुन्छ । त्यही अष्टदलमा आवर्णको रूपमा
अष्टमातृका विराजमान भएका हुन्छन् । नवमीसिंहको
चण्डी भक्ति विनोदिनी सप्तशती चण्डी (जसमा सातसय
श्लोक पूरा छ) मा हाडिमन्त्रबाट उद्धृत गरी यसरी
लेखेको छ-

आद्यपत्ने सम्मयर्थ्य ब्रह्माणी हंसवाहना ॥
माहेश्वरी वृषारूढा पूज्या नाहुत मुग्दले ॥
मयुरवाहना पूज्या कौमारी दक्षिणदले ॥
नैक्तृत्य वैष्णवी पूज्या गरुडोपरिस्थिता ॥
पश्चिमे यज्ञवाराही दंष्ट्रोद्धत वसुन्धरा ॥
शमीरणदले तोष्या नारसिंही घनास्वना ॥
गणराज समारूढा पूजेन्द्रीमान दिग्दले ॥
यस्तै कालीयन्त्र पुस्तकमा लेखेको छ-
ततो वैमातर पूज्या पद्मेन्द्रादलेषु च ॥
तत्रादौ पूजयेत ब्रह्मीततो नारायणी तथा ॥

माहेश्वरी च चामुण्डा कौमारी चापराजिता ॥
वाराही च तथा पूज्या नारसिंही तथैव च ॥

र वृहत् पुरश्चर्यार्णव कालीविद्या प्रकरणमा
दक्षिणकालीका यन्त्रकी आवर्ण पूजामा यसरी लेखेको छ—
पचाष्ट दलमध्ये तु ब्राह्मी नक्षत्राणी तथा ॥
माहेश्वरी च चामुण्डा कौमारी च अपराजिता ॥
वाराही नारसिंही च पुन पत्राग्रमण्डले ॥

यी श्लोकहरूबाट अष्टमातृका जुनवेला उत्पत्ति भयो त्यसै वेलादेखि कुमारीको पनि उत्पत्ति भएको देखिन्छ । साथै उक्त यन्त्रोधारमा लेखिएका तारा, भैरवी बङ्गला र काली दश महाविद्याका गण हुन् । त्यसैले दश महाविद्या प्रादुर्भाव भएको वेलादेखि नै कुमारीको पनि प्रादुर्भाव भएको हो भन्न सकिन्छ । र कुमारी पूजाको सम्बन्धमा मार्कण्डेय पुराणको आधारमा चण्डीमा यसरी लेखेको छ—

जगत पूज्ये जगदद्ये सर्वशक्ति स्वरूपिणी ॥
पूजा ग्रहण कौमारी जगमन्त्रे नमोऽस्तुते ॥

विद्वान् नवमीसिंह मण्डलका शम्भुनित्यातन्त्रबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ—

कुमारी पूजनं कृत्वा तं तं प्राप्नोत्यसंशयाः ॥
ब्रह्मविष्णु महेशानां कुमारी परमा कला ॥
तत्पूजनैव देवेशि त्रैलोक्यं स्यात्सुपूजितम् ॥
सम्यक् तत्फलं तस्य चतुर्वेदफलं भवेत् ॥
सर्वतीर्थं फलं तस्य यः कुमारी समर्पयत् ॥
यस्त्र काली यन्त्रमा यसरी लेखेको छ—
कुमारी पूजनं कुर्यात् सर्व धर्म फलाप्तये ॥

र वृहत् पुरश्चर्यार्णव भावनीणय प्रकरणमा दिव्य
वीर परशुभावा खण्डमा भावचूडामणिबाट उद्धृत गरी
दिव्यभाव खण्डमा यसरी लेखेको छ—

तावत् कुमारी विज्ञेया मन्त्रमन्त्र फलप्रदा ॥
कुमारी पूजना चैव कुमारी भोजनादपि ॥

यसरी ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको तथ्यहरूलाई
लिई विचार गर्दा कुमारी पूजा मार्कण्डेय ऋषिका
पालादेखि चलिआएको देखिन्छ । हुनत मार्कण्डेयपुराण

वेदव्यास ऋषिले रचना गरेका हुन् । वेदव्यास महाभारत पर्वका समकालीन थिए । महाभारत काण्ड भएको ५०८९ वर्ष व्यतित भइसकेको छ । व्यासको पालादेखि लिए तापनि ५०८९ वर्ष पुरानो देखिन्छ । अथ मार्कण्डेय ऋषिको पालादेखि लिए निकै नै पुरानो भयो । यसैले मार्कण्डेय ऋषिको पालादेखि कुमारी पूजा गर्ने गरी आएको हो भन्न सकिन्छ ।

कुमारी एक तान्त्रिक देवी हुन् । यिनको तन्त्रको क्षेत्रमा विशेष स्थान छ । तान्त्रिक पूजा गर्दा कुमारीको पूजा गर्नु अनिवार्य छ । कर्माचन, महाकर्माचन, यागाचन, महायागाचन र दीप यागाचन आदि तान्त्रिक पूजाहरूमा कुमारी पूजा गरिआएको छ । ठूलठूला विशेष पुरश्चरण गर्दा कुमारी पूजा गरिन्छ । कुमारी पूजा पुरश्चरणको एक अङ्ग मानी आएको छ । कुमारी पूजा विना पुरश्चरण पूर्ण हुँदैन भन्ने कथन छ । त्यसैले तन्त्रको क्षेत्रमा कुमारी पूजाको विशेष स्थान भएको हो भन्न सकिन्छ । यसैले तान्त्रिक पूजा प्रचलन भएदेखि नै कुमारीको पूजन भइआएको हो भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला ।

अब नेपालमा कन्याकुमारी कहिलेदेखि स्थापना भयो भन्ने जिज्ञासा हुनु स्वाभाविकै छ । कुनै आधारमा स्थापित भएका हुन् भनी जान्नु पर्ने उचितकै जरूरी छ । यसै सन्दर्भमा केही चर्चा गर्नु पर्ने देखिन्छ । एकजना “भिछेल अलेन” भन्ने नाम गरेका विदेशी विद्वान्ले नेपालका कुमारीहरूको अनुसन्धान गरेका थिए । यस सम्बन्धमा “द कुल्ट अफ कुमारी” भन्ने पुस्तक लेखेका थिए । त्यो पुस्तक “इन्स्टिच्यूट अफ नेपाल एण्ड एशियन स्टडीज, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं, नेपाल” बाट ई. सं. १९७५ मा प्रकाशित गरेको थियो । त्यस पुस्तकमा निम्न लेखिएका कुमारीहरूको मात अध्ययन गरेको रहेछ । ती कुमारीहरू यस प्रकार छन्—

कान्तिपुरः— १. लायक कुमारी (शाक्य जातिका), २. वटु भूवहालका भू कुमारी (बज्राचार्य जातिका), ३. क्वावाहालका कुमारी (बज्राचार्य जातिका), र ४. क्लिगागलका

कुमारी [महर्जन(ज्यापु) जातिका] ।

ललितपुर:- १. लायकू कुमारी (बज्जाचार्य जातिका), र २. सुलिम कुमारी [राजोपाध्याय (छ:बम्हू)] ।

भक्तपुर:- १. एकान्त कुमारी (बज्जाचार्य तथा शाक्य जातिका), २. बलखु कुमारी, र ३. टिवुकछें कुमारी (बज्जाचार्य तथा शाक्य जातिका)

(सुवर्णपुर):- १. चावही कुमारी (शाक्यजातिका) । देवपाटन

बुंगमती:- १. बुंगमती कुमारी (बज्जाचार्य र शाक्य जातिका) ।

यसमा मुख्य मुख्य प्रचलित कुमारीहरूको मात्र अध्ययन गरेको देखिन्छ । अरु कतिपय कुमारीहरू यसमा समावेश गरेको देखिदैन । भक्तपुरमा मात्र जम्मा २१ कुमारी छन् । त्यसमध्ये ३ कुमारीको मात्र उल्लेख गरेको देखिन्छ । यस्तै कान्तिपुरमा र ललितपुरमा कति होलान् । यस सम्बन्धमा अध्ययन गर्न बाँकी नै छ ।

यस अतिरिक्त उक्त पुस्तकमा यी कुमारीहरूको ऐतिहासिक तिथिमिति दिएको छैन । कुनै अभिलेखहरू पनि प्रस्तुत गरेको देखिदैन । त्यसैले कुनै कुमारी पनि ऐतिहासिक पुष्टि भएन । तथापि यहाँ केही चर्चा गर्नुपर्ने देखिन आउँछ । उक्त पुस्तकमा यसरी लेखेको छ-

The earliest known colophon inscriptions in which references are made to Kumari both occur during the reign of Ananta Mall in the late thirteenth century.

-The Cult of Kumari-3

यस भनाइबाट १३ औं शताब्दीमा अनन्त मल्लका पालामा कुमारी स्थापना भएको देखिन्छ । राजा अनन्त मल्ल ने. सं. ३९९ देखि ४३०, वि. सं. १३३६ देखि १३६७, ई. सं. १२७९ देखि १३१० ताकाका हुन् । यसैका पालामा स्थापना भएका हुन् भने लगभग सातसय वर्षसम्म पुरानो हुन आउँछ । यसै पुस्तकमा पुनः यसरी लेखेको छ-

The first entitled Kumari puja and dated April 30, 1280 A. D. and the second as Kumari puja vidhana..... and dated November 24, 1285 A.D.

-The Cult of Kumari - 4

कुमारी पूजाको तथ्यबाट राजा अनन्त मल्लका पालामा कुमारी प्रतिस्थापित भइसकेको स्पष्ट देखियो । कुमारी पूजाको विधान पनि स्थापित भइसकेको थाहा भयो तर ती कुमारी पूजा विधान कुन हो ? कहिले, कसले लेखेका हुन्, ज्ञात हुन सकेन । किनकि यससम्बन्धी र कुमारीयात्रा सन्दर्भमा पनि कुनै उल्लेख गरेको देखिदैन ।

यस अतिरिक्त बुंगमतीको कुमारी सम्बन्धमा केही चर्चा गरेको देखिन्छ । रातो मच्छिन्द्रनाथसंग कुमारीको सम्बन्ध माथि पनि परिसकेको छ । बुंगमतीमा पनि कुमारीको सम्बन्ध भएको देखियो । यस सम्बन्धमा यसरी लेखेको छ-

Kumari again clad in all her regalia, sits on her throne outside Hayagriva's temple to watch events and to receive the offering of her admirers.

-The Cult of Kumari - 46

यस भनाइ अनुसार, रातो मच्छिन्द्रनाथ बुंगमतीबाट पाटनमा लाँदा र पाटनबाट बुंगमती ल्याउँदा बुंगमतीका ह्यगृव भैरवको मन्दिरमा कुमारी राख्नु पर्ने रहेछ । पाटनबाट बुंगमती लाँदा र बुंगमतीबाट पाटन ल्याउँदा पनि कुमारीको आवश्यक छ । सो चलन अद्यापि छँदैछ । यसबाट रातो मच्छिन्द्रनाथसंग कुमारीको सम्बन्ध गाँसिएको छ । यस प्रचलन अनुसार रातो मच्छिन्द्रनाथको प्रारम्भमा नै कुमारीको पनि प्रारम्भ भइसकेको छ भन्ने देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा ई. सं. १९८६ नवम्बर ९ तारेखको अङ्क ४ वर्ष ३७ को "साप्ताहिक हिन्दुस्तान" पत्रिकामा यसरी लेखेको छ-

"नेपाल में कुमारी पूजाका प्रारम्भ सोलवीं शताब्दी में हुआ जब राजा शिवदेव नै इसकी प्रतिमा

स्थापित की।”

यस कथनबाट नेपालमा कुमारीको पूजा १६ औं शताब्दीदेखि अर्थात् ४०० वर्ष अगाडिदेखि चलिआएको देखिन्छ। तर कुमारी पूजा विधान अनुसार कुमारी पूजा ७०० वर्ष अघि राजा अनन्त मल्लका पालामा नै चली सकेको भन्ने “भिच्छेल अलेन” ले १३ औं शताब्दीको तिथिमिति दिई लेखिसकेको हुँदा कुनै पुरानो कुरा भएन।

“राजा शिवदेवले कुमारीको प्रतिमा स्थापना गर्‍यो” भन्ने विषयमा ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विचार गरिन्छ। इतिहासमा राजा शिवदेव ४ वटा देखापरेका छन्। अश्रम शिवदेव मानदेव प्रथमका चारौं पुस्ता अघिका थिए। मानदेवका बडा बाज्ये भन्दा अगाडिका थिए। विश्वदेव (वृषदेव) पछिका शङ्करदेव थिए। शङ्करदेव पछि धर्मदेव थिए। धर्मदेवका छोरा मानदेव प्रथम हुन्। राजा वृषदेवदेखिको वंशक्रम मानदेव प्रथमको चाँगु शिलालेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ। त्यस अभिलेखमा शिवदेव प्रथमको नाम उल्लेख भएको थिएन, तर शिवदेवको अभिलेख पाइएको छ। त्यो अभिलेखमा तिथिमिति अङ्कित गरेको खण्ड खण्डित भइसकेको छ। तापनि उक्त अभिलेख मानदेव प्रथमभन्दा अघिको भएकोले लिच्छवि अभिलेख संग्रहमा विद्वान् धनवज्र वज्राचार्यले अघिल्लो पंक्तिमा राखेको छ।

यस सन्दर्भमा पुरातत्त्व विभाग अन्तर्गत राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट प्रकाशित भाषा वंशावली भाग १ को पृष्ठ ५६ को वृषदेवको प्रकरणमा “श्रीराजा शिवदेव वर्मा भोग वर्ष ५७ अस्य पुत्र श्रीराजा वृषदेव वर्मा” भनी लेखेको छ। “लिच्छवि संवत् निष्कर्ष” भन्ने शङ्करमान राजवंशीको पुस्तकमा उल्लेख भएको “नेपाली राज वंशावली”मा “शिवदेव” पछि वृषदेव र नेपाली राजनाम वंशावलीमा “शिवदेव” पछि वृषदेव तथा राजभोगमालामा “शिवदेव” पछि वृषदेव भन्ने उल्लेख गरेको पाइयो। यसबाट राजा शिवदेव प्रथम वृषदेवका पिता हुन् भन्ने संकेत मिल्छ। राजा मानदेवका चारौं पुस्ता ज्युज्यु बाज्ये हुन् भन्ने प्रमाणित हुनआएको छ।

अरू शिवदेव द्वितीय वि. सं. ६०२ देखि ६३९, ई. सं. ५४५-५८२, लि. सं. ४८९-५२६ र श. सं. ४६७-५०४ ताकाका थिए। तृतीय शिवदेव वि. सं. ७२८-७६१, ई. सं. ६७१-७०४, लि. सं. ६१५-६४८ र श. सं. ५९३-६२६ ताकाका थिए भन्ने चतुर्थ शिवदेव वि. सं. ११५९-११६९, ई. सं. ११०२-१११२, लि. सं. १०४६-१०५६ र श. सं. १०२४-१०३४ ताकाका थिए। यी शिवदेवहरूमध्ये कुन शिवदेवका पालामा कुमारीको प्रतिमा स्थापना भएका हुन् स्पष्ट भएन।

यस सम्बन्धमा नियालेर हेर्दा राजा शिवदेव द्वितीयका पालामा प्रतिस्थापित भएको आभास मिल्छ। भाषा वंशावली दोस्रो भागमा रातो मच्छिन्द्रनाथको केही चर्चा गरेको छ। केही चर्चा माथि पनि भइसकेको छ। भाषा वंशावलीमा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ-

अतीत कलिवर्षेषु स्वादस्वर्गरसाग्निषु ॥

नेपाले विजयी श्रीमानार्यावलोकितेश्वर ॥

यस्तै योगी शङ्करनाथद्वारा प्रकाशित (मात्स्येन्द्र पद्य शतकम्) को अवतरणीकाबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

पडव्योमबडवन्हिमिते कली वै ॥

नेपालमागखलु लोक नाथ ॥

उपर्युक्त पंक्तिले कलिंगत संवत् ३६७६ ताका रातो मच्छिन्द्रनाथ नेपालमा थिए भन्ने दर्शायो। तल्लो पंक्ति अनुसार कलिंगत संवत् ३६०६ मा रातो मच्छिन्द्रनाथ नेपालमा ल्याइयो भन्ने बुझायो। कलिंगत संवत् ३६०६ ताका राजा वसन्तदेवको समय देखिन आउँछ। राजा वसन्तदेवको राज्यकाल कलिंगत संवत् ३५८५ देखि ३६११ वि. सं. ५४१-५६७, ई. सं. ४८४-५१०, लि. सं. ४२८-४५४ र शक सं. ४०६-४३२ सम्म देखिन्छ। भाषा वंशावलीकारले तरेन्द्रदेवसंग जोडिन ल्याएको अशुद्ध देखिन्छ।

कलिंगत संवत् ३६७६ मा राजा शिवदेव द्वितीय देखिन्छ। राजा शिवदेवको राज्यकाल कलिंगत संवत् ३६४६ देखि ३६८३ वि. सं. ६०२-६३९, ई. सं. ५४५-५८२, लि. सं. ४८९-५२६ र शक सं. ४६७-५०४ सम्म थियो। यसताका

महासामन्त अंशुवर्मा प्रादुर्भाव भइसकेका थिए । यिनले वुंगमतीमा आफ्नो अभिलेख पनि राखेका थिए । यसताका वुंगमती गाउँको नाम उल्लेख हुनु गाउँकै नामबाट प्रख्यात भएका (वुंगद्यः) रातो मच्छिन्द्रनाथ हुनु र वुंगमतीमा कुमारी हुनुका साथै मच्छिन्द्रनाथसंग कुमारीको सम्बन्ध भएकोले यिनी शिवदेवले नै कुमारीको प्रतिमा स्थापना गरेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

राजा शिवदेवले कुमारीको प्रतिमा स्थापना गरेका नै हुन् भन्ने आज १४०० वर्ष पुराना देखिन्छ, तर कुमारीको तलेजुसंग निकै घनिष्ठ सम्बन्ध छ । तलेजु भवानी राजा वृषदेवले स्थापना गरेका हुन् । यसबारे तलेजुको इतिहास "तलेजु भवानीया इतिहास" भन्ने पुस्तकमा विस्तृत चर्चा गरिसकेको छ । राजा विश्वदेव (वृषदेव) प्रथम मानदेवका तीन पुस्ता अधिका हुन् । राजा मानदेव प्रथमदेखि आजसम्म जम्मा १५४६ वर्ष राज्यकाल व्यतीत भइसकेको देखिन्छ । गोपाल वंशावली र भाषा वंशावलीको आधारमा वृषदेवको राज्यकाल ६१ वर्ष, शङ्करदेवको राज्यकाल ५० वर्ष र धर्मदेवको राज्यकाल ५३ वर्ष समेत जम्मा १६४ वर्ष जोडदा १७१० वर्ष हुन आउँछ । यस तथ्यबाट तलेजुको स्थापना लगभग १७०० वर्ष पुराना हुन् भन्ने देखियो । साथै तलेजुसंग कुमारीको सम्बन्ध पनि यति नै पुरानो छ भन्ने संकेत मिल्छ ।

किनकि शरदकालीनमा आश्विन शुक्ल प्रतिपदा-देखि महादशमीसम्म दुर्गात्सव मानी नवदुर्गाको पूजा गरिन्छ । यस पुण्य तिथिमा तलेजु भवानीको तन्त्रोक्त विधान अनुसार धूमधाम पूजा हुन्छ । साथै कुमारीको पनि तान्त्रिक विधिमा पूजा गरिन्छ । नवरात्रीभर कुमारी पूजा गर्ने प्रचलन अद्यापि छँदैछ । यसरी तलेजु भवानीको पूजा गर्ने प्रचलन संसारमा कहीं पाइँदैन । त्यस्तै जीवित कुमारी पूजा गर्ने पनि विश्वमा कतै छैन । यस तथ्यबाट कुमारीको प्रतिमा राजा वृषदेवले नै स्थापना गरेका हुन् भन्ने आभास हुन्छ ।

राजा वृषदेवले कुमारीको प्रतिमा कन्याकेटीलाई कुन आधारमा स्थापना गरे भन्ने विषयमा विचार

गर्दा वृहत् पुरश्चर्याणव शप्तसती विधान प्रकरणमा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ—

मन्त्राक्षरमयी लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणाम् ॥

नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहेम् ॥

कुमारिकादिकन्यानां पूजामन्त्रान् बुब्रेष्यता ॥

जगत्पूज्ये जगद्धन्धे सर्वशक्ति स्वरूपिणि ॥

पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातृ नमोऽस्तु ते ॥

एतैर्मन्त्रैर्लक्षणाढयां तां तां कन्यां समर्चयेत् ॥

यस उद्धृत श्लोकले कन्याकेटीलाई कुमारी आह्वान गरी पूजा गर्न अति उत्तम छ भन्ने देखायो । कन्या कुमारी मन्त्रयुक्त लक्ष्मी, मातृ तथा नवदुर्गा रूप हुन् भन्ने पनि बुझायो । कुमारीको रूपमा कन्यालाई पूजा गर्नु नै जगतले मानेकी, जगतले वन्दना गरेकी, सर्वशक्ति रूपी जगतकी मातालाई पूजा गर्नु समान हुन् भनी ज्ञात भयो । यसैले त्यस्तै अनेक तन्त्र तथा ग्रन्थहरूको आधारमा नेपालमा कन्यालाई कुमारीको प्रतिमा मानी स्थापना गरेका हुन् भन्न सकिन्छ । साथै कुमारी तन्त्रबाट उद्धृत गरी वृहत् पुरश्चर्याणवमा यसरी लेखेको छ—

नटी कपालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गमा ॥

ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपाल कन्यका ॥

मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकतिता ॥

यस तथ्यबाट नवकन्यालाई कुमारीको प्रतीक मानी आएको स्पष्ट देखिन्छ । उहिले उहिले राजाहरू सिंहासनारूढ भएपछि सिन्दूरयात्रा गरिन्थ्यो । त्यस यात्रामा नौवटा कुमारीहरू सम्मिलित गर्ने प्रथा थियो । गोमाकी छोरा नवराज ब्राह्मण लावण्य देशका राजा भएपछि सिन्दूर यात्रा गर्दा नवकन्या कुमारी राखी यात्रा गरेको स्वस्थानी व्रत कथामा उल्लेख भएको पाइन्छ । साथै शरदकालीन दुर्गात्सव (बडादशै)मा नौरथ दिनको एक एक गरी नौवटा कन्या कुमारी पूजा गर्ने परंपरा उहिलेदेखि नै थियो । त्यस्तै नवकन्याकुमारी पूजा गर्ने प्रचलन अद्यापि छँदैछ । ठूलठूला तन्त्रोक्त विधानले पूजाआजा गर्दा नवकुमारी पूजा अहिले पनि गरी नआएको होइन । यसै आधारमा राजा वृषदेवले कन्यालाई

कुमारीको प्रतीक मानी स्थापना गरेका हुन् भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला ।

यसरी कन्याकेटीलाई कुमारीको प्रतीक मानी स्थापना कहिलेदेखि भयो भन्ने चर्चा गरिसकेको छ । विभिन्न जातिका कन्यालाई कुमारी मानी पूजा गर्ने प्रचलनको प्रसंग पनि केही परिसकेको छ तापनि केही चर्चा गरिन्छ । कुमारी तन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार (नटी) नर्तकीकी (भारकी) कन्या, कुशलेकी कन्या, देश्याकी कन्या, धोवीकी कन्या, नाउकी कन्या, ब्राह्मणकी कन्या, शूद्रकी कन्या, ज्यापूकी कन्या र मालीकी कन्या समेत नीवटा जातिका कन्यालाई कुमारी मानी पूजा गर्न सकिने भयो, तर नेपालमा ब्राह्मण जातिका कन्या, बज्राचार्य जातिका कन्या, शाक्य जातिका कन्या र ज्यापु (महर्जन, डंगोल) जातिका कन्यालाई मात्र कुमारी स्थापना गरी पूजा गरिआएका छन् । साथै आ-आफना जाति समाजमा आ-आफना कन्याकेटीलाई कुमारीको रूपमा अर्चना गरी आइरहेका थिए । यस अतिरिक्त पेरुतन्त्रबाट उद्धृत गरी वृहत् पुरश्चर्यार्णव सप्तशती-विधान प्रकरणमा यस्तो लेखेको छ-

विप्रां सर्वेष्ठसंसिद्धयै यशसे क्षत्रियोद्भवाम् ॥

वैश्याजां धनलाभाय पुत्राप्त्यै शूद्रजां यजेत् ॥

यस प्रावधानबाट ब्राह्मण जातिका कन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा गरेमा ठूलो सिद्धि प्राप्त हुन्छ भनेका छन् । नेपालमा ठूलठूला सिद्धि प्राप्तिको लागि तन्त्रोक्त पूजा गर्दा ब्राह्मणकी कन्यालाई कुमारी थापी पूजा गर्ने चलन छ । कुमारीलाई पनि तान्त्रिक विधिले पूजा गरिन्छ । तान्त्रिक पूजा खुल्ला रूपमा गरिदैन । त्यसैले कुमारी पनि प्रत्यक्ष रूपमा प्रकाशमा आएको छैन । अरु कुमारीहरू जस्तै जनसाधारणमा पूजित छैन । ललितपुरको सुलिम आगमका कुमारी राजोपाध्याय (छःबृह्म) ब्राह्मणकी कन्या थिइन् । ती कन्यालाई कुमारीको प्रतिमा रूपमा स्थापना गरी पूजा गरी आइरहेका छन् । सुलिमका आगम राजोपाध्याय समाजका आगम हुन् । ती आगम प्रसिद्ध थिए । त्यस आगमका धेरै राजोपाध्यायहरूले सिद्धि प्राप्त गरिएका

थिए । यसमध्ये एक "गयोजु" भन्ने राजोपाध्याय ब्राह्मण हुन् । तिनले पाटनमा ऋद्धेश्वरी जगाएका थिए । यस सम्बन्धमा पछि चर्चा गरिनेछ । यस्तै राजोपाध्याय ब्राह्मणकी कन्याकुमारी भक्तपुरका वलपुली भन्ने स्थानमा पनि छन् । यसको अनुसन्धान गर्न बाँकी नै छ ।

वैश्यजातिका कन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा गरेमा धनलाभ हुन्छ भनेको छ । यसको आधारमा सर्वसाधारणले १,३,५,७,९,५४,१०८, र ३६० वटा कन्यालाई कुमारी थापी पूजा गर्ने गरी आएको हुनसक्छ । विशेष गरी व्यापारीवर्गले भव्य रूपमा कुमारी पूजा गर्ने गरिआएको छ । यस्तो टोल टोलमा गरिन्छ । असन बालकुमारीमा सालको एक पटक ३६० कन्यालाई कुमारी पूजा अहिलेसम्म गरिआएको छ । यस्तै बांगेमुढा टोलमा दुइपटक नवकुमारी ज्यापु जातिकी कन्यालाई पूजा गरिन्छ । यस अतिरिक्त पर्वमा र आफूखुशी रूपमा विभिन्न स्थानमा कुमारी पूजा गरिआएको छ ।

यसै अनुरूप शूद्र जातिकी कन्यालाई कुमारी मानी पूजा गर्दा पुत्र प्राप्ति हुन्छ भनेको छ । यिनैको आधारमा शूद्र जातिकी कन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा गर्ने गरिआएका छन् । विशेष गरी सन्तान नभएका तथा पुत्र नभएकाहरूले पूजा गरिन्छ, तर कुन शूद्र जातिकी कन्यालाई पूजा गरी आएको छ, ज्ञात हुनसकेको छैन । साथै यस्तो पूजा गरेको प्रकाशमा पनि आएको छैन । त्यसैले यहाँ उल्लेख गर्न सकिएन ।

यस अतिरिक्त क्षत्री जातिकी कन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा गरेमा यश बढ्ने छ भनिएको छ । यहाँ यशको अर्थ साधारण तथा यश, कीर्ति, विख्याती, कीर्तिमान, र प्रशंसा हो । यस उसले राजाले आफ्नो र राज्यको यश बढोस्, कीर्तिमय होस्, कीर्तिमान हुन सकून्, प्रसिद्धि मिलोस्, वीरता प्राप्त होस्, र प्रशंसा होस् भन्ने हेतुले तथा अभिप्रायले क्षत्री कन्यालाई कुमारी प्रतिस्थापना गरी श्रद्धा भावले अर्चना गरी आइरहेका छन् । राजा तथा राज्यले समेत सम्मान पाएका कुमारी भएकाले राजकुमारी (लायक कुमारी) भनेका हुन् ।

यी राजकुमारी (लायकू कुमारी) अधिकांश शाक्य जातिका थिए। यसबाट शाक्य जाति क्षेत्री थिए भन्ने थाहा हुन आयो।

हुन पनि शाक्य जाति राजा इच्छ्वाकुका संतती थिए। राजा इच्छ्वाकु सूर्यवंशी क्षत्री थिए। हरिवंशमा सूर्यवंशी क्षत्री राजा इच्छ्वाकुका विस्तृत वर्णन गरेको पाइन्छ। यस्तै ललितविस्तरमा पनि उल्लेख गरेको देखिन्छ। नेपालका प्रसिद्ध इतिहासकार भुवनलाल प्रधानज्यूले लेख्नु भएको "बुद्ध धर्म र शाक्यहरू" भन्ने पुस्तकमा शाक्यहरू इच्छ्वाकुका सन्तान हुन् भनी बताएको छ। यस्तै कविकेशरी चिन्तधर हृदयज्यूले आफ्नो सुगत सौरभको वंशवृक्षसर्गमा यसरी भनेको छ-

ज्वीगु सैनिक ल्याह्मपि अनिचार्यं याना तःगुलि।

शूर क्षत्रिय चण्ड शाक्यत धैगु जगते नां दना ॥

भावार्थ:- नवजवान युवकहरू सैनिकमा भर्ना हुनुपर्ने अनिचार्य गरी राखेकोले प्रवर शूरवीर शाक्यहरू क्षत्री हुन् भनी जगत्मा नाम कहलिएका छन्।

यस उक्तिबाट शाक्यहरू शूरवीर क्षत्री थिए भन्ने स्पष्ट देखाएको छ। यस उसले क्षत्री कूलका सर्वश्रेष्ठ जाति शाक्यवंशलाई मानेका थिए। क्षत्री कूलका उच्च जाति शाक्यवंश भएकाले नै शाक्य जातिकी कन्यालाई कुमारीको प्रतिमा गरी स्थापना गर्ने परंपरा चलाएको हुन सक्दछ। राजप्रासादबाट आफ्ना आराध्य देवीको रूपमा सम्मान गरिआएको हुनुपर्दछ। यस उसले नै कान्तिपुर, भक्तपुर, ललितपुर, सुवर्णपुर (चावहिल) र वुंगमती तथा अन्य कतिपय स्थानमा शाक्य जातिकी कन्यालाई राजकुमारीको रूपमा स्थापना गरिआएको हो नै भन्न सकिन्छ।

यसरी कन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा गरिन्छ, अद्यपि गरिरहेकै छ। बच्चा जन्मेर अन्नप्राशन सकेपछि विवाह नहुन्जेलसम्म जुनसुकै उमेरका कन्याकेटीलाई कुमारी पूजा गर्ने परंपरा छ। हुनत विधिवत विवाह नभएसम्म कन्या केटीलाई कुमारी भन्ने चलन छ। तर मासिक धर्म प्रारम्भ भइसकेपछि कन्या कुमारी मानिदैन।

तिनीलाई वयष्क कुमारी मानिन्छ। यिनलाई कुमारी पूजा गर्दैन। साथै कुनै समाजमा विधिवत विवाह नभए तापनि बेल विवाहलाई नै विवाह संरह मानिआएको छ। बेल विवाह मासिक धर्म शुरू हुनुभन्दा अगाडि नै गरिन्छ। अक्सर गरी ६ वर्ष, ८ वर्ष, १० वर्ष र १२ वर्षभित्र गरिन्छ। बेल विवाह गरिसकेपछि ती कन्यालाई कुमारी पूजा गरिदैन। यो पहिलेदेखि चलिआएको परंपरा हो। यस सम्बन्धमा वृहत् पुरश्चर्यार्णव सप्तशती विधान प्रकरणमा यसरी लेखेको छ-

द्विवर्षा सा कुमर्युक्ता त्रिमूर्तिशयनत्रिका ॥

चतुरद्वातु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ॥

षडद्वा कालिका प्रोक्ता चण्डिका सप्तहायना ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी स्याद्दुर्गा तु नवहायना ॥

शुभद्रा दशवर्षोक्ता ता मन्त्रैः परिपूजयेत् ॥

एकाद्वायाः प्रीत्यभावो रुद्राद्वातु विवर्जिता ॥

तथा

यजमानः पूजयेच्च कन्यानां दशकं शुभम् ॥

द्विवर्षाद्या दशाद्धान्ताः कुमारी परिपूजयेत् ॥

यस विधान अनुसार दुई वर्षदेखि दश वर्षसम्मको कन्यालाई कुमारी पूजा गर्ने हुने बताइएको छ। दश वर्षका कन्यालाई कुमारी पूजा गर्नु अति उत्तम भनिएको छ। एघार वर्षकी कन्या प्रीत्यभावकी हुन्छ। बाह्रवर्षकी कन्यालाई पूजा नगर्नु भनी निषेध गरेको छ। साथै दुई वर्ष मुनिका कन्यालाई पनि पूजा नगर्नु भन्ने संकेत देखाइएको छ। यतिमात्र होइन, कन्याकेटी भन्दैमा जुनसुकै कन्यालाई कुमारी पूजा नगर्नु भनी निषेध गरेको छ, तर के कस्ता कन्यालाई कुमारी पूजा नगर्नु भनी निषेध गरेको छ, जानकारी प्राप्त गर्नु आवश्यक छ। चण्डीभक्ति विनोदिनी सप्तशती चण्डी कुमारी पूजा प्रकरणमा यस्तो लेखेको छ-

नाधिकाङ्गी न हीनाङ्गी कुष्टनीश्च व्रणाङ्किताम् ॥

अन्धां काणां केकराश्च कुरुपां रोमयुक्तजुम् ॥

दासिजां भोग युक्तां च दुष्टां कन्या न पूजयेत् ॥

यस उक्तिबाट बढी अङ्ग भएकी, अङ्गभङ्ग भएकी, कुष्टरोग भएकी, घाउखट भएकी, अन्धा भएकी, देरे

भएकी, पाण्डुरोग भएकी, बेरूप भएकी र ज्यूभरी भुत्ला भएकी कन्या तथा नोकनीकी कन्या, विटुली सकेको कन्या र दुष्ट कन्यालाई कुमारी पूजा नगर्नु भनी स्पष्ट भनेको छ । यसबाट यस्ता कन्या कुमारीलाई कुमारी पूजा गर्न नहुने ज्ञात हुन आयो ।

यस्ता विधानहरूको आधारमा नै राजकुमारी (लायकू कुमारी) को छनौट हुन्छ । राम्रा राम्रा कन्याकेटीहरू ल्याई परीक्षा गरिन्छ । ती कन्याहरू यस्ता विकृति र खूनहरूबाट मुक्त हुनुपर्दछ । सबै गुणले पूर्ण हुनुपर्छ । यसरी सबै तिरबाट योग्य भएकी कन्यालाई कुमारी पूजा गर्न छानिन्छ । अनि तन्त्रोक्त विधान अनुसार पूजा गरिन्छ र विधिवत कुमारी स्थापना गरिन्छ । यो परंपरा आजसम्म चलि रहेको छ ।

यसैको सन्दर्भमा लीलाभक्त मुनंकर्मीज्यूले “मल्लकालीन नेपाल” भन्ने पुस्तकमा वंशावलीको दुहाई दिएर यसरी लेखेको देखिन्छ—

“पहिले पहिले भक्तजन मानिसहरूले पनि देवीदेवताहरूसँग कुरा गर्न पाउँथे । एकदिन भक्तपुरका राजा लीलोक्वय मल्लका छोरा जगज्जोति मल्लदेखि खुशी भएर तुलजा भवानी स्त्रीको रूप लिई हमेशा उनीसँग पासा खेल्न आउने गर्दा थिइन् । एक दिन राजाले उनीमाथि चियो चर्चा गर्दा लोप भइन् । पछि सपनामा अबदेखि तिमिले मसँग कुरा गर्न पाउने छैन, यदि कुरा गर्नु परे तिमिले मेरो बदला शुभ मुहूर्तमा कर्मचण्डालको छोरी ल्याई पूजा गर्नु, म उसैमा प्रवेश हुनेछु भनी देवीबाट आज्ञा भएकोले एकजना कर्मचण्डालकी कन्या ल्याई देवीको आह्वान गरी पूजा गरे । त्यस दिनदेखि नेपालमा कुमारी पूजा गर्ने चलन चलेको हो ।”

अर्को “राजाले भोलिपल्ट विहान हुने वित्तिकै शाक्य भिक्षुकी बालिका ल्याई भक्तिपूर्वक पूजा गरी कुराकानी गरेर कुमारी जात्रा चलाएको हो भन्ने वंशावलीको लिखितबाट ज्ञात हुनआएकोले यो कुमारी यात्रा लगभग १००।६०० वर्ष अगाडिदेखि मात्र भएको हो भन्ने देखिन्छ ।”

यस भनाइलाई मनन गरी हेर्दा अनौठो लाग्छ ।

तन्त्र सिद्धि भएका साधकहरूले उहिले मात्र होइन अहिले पनि देवीदेवतासँग कुरा गर्न सक्दछन् । यो कुनै अजीब र आश्चर्य तथा नीलो कुरा होइन । नेपालमा कुमारी पूजा गर्ने चलन राजा जगज्जोति मल्लले चलाएका हुन् भन्ने सम्बन्धमा राजा जगज्जोति मल्ल इतिहासकार मुनंकर्मीको भनाइ अनुसार ने. सं. ७२६-७५३ (वि. सं. १६६३-१६९०) ताकाका हुन् । यी राजाले कुमारी पूजा गर्ने चलन चलाएको हो भन्ने तथ्य प्रमाण तथा अभिलेखहरू पनि दिनुपर्ने हो । सो प्रमाणहरू दिएको छैन । विना प्रमाणले यी राजाले कुमारी पूजा गर्ने चलन चलाए भनी लेख्नु वंशावलीकारको गलत धारणा हुन् । साथै तन्त्रशास्त्रमा “दुष्टकन्यालाई कुमारी पूजा नगर्नु” भनी लेखेको छँदाछँदै हेर्दा नदेरी एक जातिलाई होच्याई नराम्रोसँग घृणा भाव र आँच आउने मात्र नभई जगत पूज्य कुमारीलाई जनमानसको आस्था, श्रद्धा घट्ने र घृणा समेत उत्पन्न हुने गरी ‘कर्मचण्डालकी कन्यालाई देवी आह्वान गरी पूजा गरे’ भनी लेख्नु वंशावलीकारको मूर्खता हो । यसैलाई कुनै प्रतिक्रिया जनाई जनमानसमा प्रभाव पारी मूर्ख बनाउने चेष्टा गर्नु मुनंकर्मीको ठूलो धृष्टता हो भन्नुमा कुनै अन्यथा नहोला जस्तो लाग्छ ।

यस अतिरिक्त “कुमारीयात्रा लगभग ५००।६०० वर्ष अगाडिदेखि मात्र भएको हो भन्ने देखिन आउँछ” भन्ने हकमा ५०० वर्ष पुरानो भए राजा यक्ष-मल्लका पालामा भयो । मुनंकर्मीका भनाइ अनुसार यक्षमल्लका राज्यकाल ने. सं. ५५९-६०२ (वि. सं. १४९६-१५३९) तक थियो । यस्तै ६०० वर्ष पुरानो भए राजा अर्जुन मल्लका पालामा भयो । अर्जुन मल्लका राज्यकाल ने. सं. ४७९-५०२ (वि. सं. १४१६-१४३९) तक थियो । यो सालको गणना “मल्लकालीन नेपाल” प्रकाशित भएको साल २०२५ बाट गरिएको हो । यी दुवै राजाहरूको पालामा कुमारी पूजा र कुमारी यात्रा चलाएको अभिलेख कतै पाएको छैन, न मुनंकर्मी-ज्यूले आपनै पुस्तकमा राजाहरूको समकालीन प्रकरणमा उल्लेख गर्न सक्नुभएको छ । यस्तो मनकथाको आधारमा ऐतिहासिक मान्यता दिन सकिदैन । यसरी आपसमा मेल नखाने तथा विरोधाभास देखिने लेख्नु इतिहासकारको

विद्वता होइन जस्तो लाग्छ ।

यहाँ कुमारीको यात्रा हुनु अस्वाभाविक होइन । नेपालमा अनेकौं देवताहरूका यात्रा छन् । कुनैको खट-यात्रा हुन्छ भने कुनैको रथयात्रा हुन्छ । नेपाल अधिराज्यमा अधिकांश खटयात्रा हुन्छन् । कतै कतै मात्र रथयात्रा पाइन्छ । उपत्यकाभित्र भक्तपुरमा भैरवको र कालीको रथयात्रा हुन्छ । ललितपुरमा रातो मच्छिन्द्रनाथको र मीननाथको रथयात्रा हुन्छ भने सुवर्णपुर देवपाटनामा गंगामाईको रथयात्रा हुन्छ । यस्तै कान्तिपुरमा सेता मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रा हुन्छ । यसको अलावा गणेश, भैरव र कुमारीको रथयात्रा हुन्छ । कुन कुन यात्रा को कसले चलाएका हुन् र कहिलेदेखि चलेको हो खोजीनीति गर्न बाँकी नै छ । रातो मच्छिन्द्रनाथको रथयात्रासम्बन्धी केही चर्चा माथि गरिसकेको छ । कुमारीयात्राको पनि केही चर्चा भइसकेको छ, तर अरु रथयात्राहरूभन्दा कुमारीको रथयात्रा वेग्लै किसिमका छन् किनभने अरु रथयात्राहरूमा गणेश, भैरवको रथ थिएन । कुमारीयात्रामा मात्र गणेश र भैरवको यात्रा हुन्छ । यसको रहस्य के हो, जान्नु आवश्यक छ ।

यस सन्दर्भमा अलिकति खोतलेर हेर्दा नेपालका धेरैजसो देवदेवीहरूको मन्दिरको ढोकाहरूमा दायाँ बायाँ गणेश कुमार राख्ने प्रचलन छ । देव मन्दिरको ढोकामा मात्र होइन, अपितु अन्य ठूलठूला ढोकाहरूमा दायाँ बायाँ गणेश, कुमार राखेको पाइन्छ । यो किन विचार गर्दा बृहत् पुरश्चर्यार्णव कुट्टिको आवरण पूजामा यसरी लेखेको पाइयो—

भूद्वारे क्षत्रपालं च गणेशं वटुकं तथा ॥
योगिनीश्च समभ्यर्च्यं लोकेशान् वहिर्स्वयेत् ॥

अक्सर हरेक यन्त्रमा चार दिशामा चार द्वार हुन्छ । यी चार द्वारमा द्वारपालको रूपमा यिनी चारवटा बस्थे । यसबाट गणेश र कुमार (वटुक) द्वारपाल हुन् भन्ने ज्ञात भयो । तर यी दुवै गौरी पार्वतीकी पुत्र हुन् । एउटा पूजा विधि पुस्तकमा यसरी लेखेको छ—

गौर्यापुत्रं कुमारं गगन गनियुतं क्षत्रपं योगिनी च ॥
चामुण्डा चण्डरूपा गुरितमय हरं विघ्नहारं गणेशम् ॥

यसबाट गणेश, कुमार दुइवटै पार्वती गौरीका नन्दन हुन् भनी स्पष्ट बुझाएको छ । यस उसले कुमारका नाम वटुक पनि हो । कुमार भन्नु र वटुक भन्नु उनै हुन् । एउटैको दुइवटा नाम हो । फेरि कुमारको नाम अर्को वटुक भैरव पनि हो । कुमार भन्नु र वटुक भैरव भन्नु पनि उही हो । बृहत् पुरश्चर्यार्णवमा वलिदान मन्त्रास्तु जानार्णवबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ—

एतेहि देवी पूत्रात्ते वटुकान्ते च नाथ च ॥

कालीतन्त्र नित्यार्चनमा यसरी लेखेको छ—

एह्येहि देवी पुत्र वटुक नाथ ... ॥

साथै अमरकोश प्रथमकाण्ड स्वर्गवर्गवाट उद्धृत गरी हिन्दू देवदेवता भन्ने पुस्तकमा यसरी लेखेको छ—

कार्तिकेयो महासेनः सरजन्मा षडाननः ॥

पार्वती नन्दन स्कन्द्र सेनानी रग्नेभूगृहः ॥

बाहुलेययस्तार कजिद्विशाखःशिखिवाहनः ॥

षडमातुर शक्ति धरः कुमार क्रौंचदारणः ॥

वटुक भैरव स्तोत्रमा यसरी लेखेको छ—

अस्य श्रीवटुक भैरव नामाष्टकशतकस्य आपदुद्धारण
स्तोत्र..... श्रीवटुक भैरवोदेवता..... ॥

यस तथ्यहरूबाट कुमार भन्नु र वटुक भन्नु एउटै हो भनी स्पष्ट देखाएको छ । साथै वटुक भैरव भन्ने पनि उनै हुन् भन्ने ज्ञात गरायो । तर वटुक भैरव भन्ने गणेशसंग नआई छुट्टै आफ्नो अस्तित्व राखी आयो भने त्यसलाई कुमार भनिदैन, भन्न पनि मिल्दैन । किनकि शक्तिसंगम तन्त्रबाट उद्धृत गरी बृहत् पुरश्चर्यार्णवमा यसरी लेखेको छ—

कालिकाया महाकालःसुन्दर्या ललितेश्वर ॥

तारायाश्च तथाऽक्षेभ्यस्त्रिजायाः विकरालकः ॥

भूवनाया महादेवो धूम्रायाः काल भैरवः ॥

नारायणो महालक्ष्म्यः भैरव्या वटुक स्मृत ॥

मातङ्ग्यास्तु मतङ्ग स्यादशवा स्यात सदाशिवः ॥

मृत्युञ्जयस्तु वगला विद्यायाः परिकीर्तितः ॥

यसले दशमहाविद्याको दशैवटा पुरुष शक्ति भैरव छन् भन्ने देखायो । न्यसमा भैरवीको पुरुष शक्ति

भैरव वटुक भैरव हुन् भन्ने बुझायो । यस उसले यो वटुक भैरव बेग्लै हुन् । कुमारीयात्रामा गणेशको साथ आएकाले वटुक भैरव भैरवीको शक्ति रूप भैरव होइन भन्ने जान्न सकिन्छ । कुमारी तान्त्रिक देवी हुन् भनी माथि उल्लेख भइसकेको छ । तान्त्रिक देवीसंग आउने गणेश वटुक भैरव पनि तान्त्रिक देवताहरू हुन्छन् । तन्त्रमा जुनसुकै देवी मूल हुन्छ, उनको साथमा यी चारवटा हुन्छ । चारवटा ढोकामा बसेर पहरा दिइरहेका हुन्छन् । सिद्धान्तसारउद्धृत विधिबाट उद्धृत गरी वृहत् पुरश्चर्यार्णवमा यसरी लेखेको छ-

गणेश वटुक क्षत्रपालेभ्यो बलिवाहरेत् ॥

योगिनी म्यञ्च पूर्वदिप्रादक्षिण्येन दैशिक ॥

यस्तै यामल तन्त्रातरे यसरी लेखेको छ-

गणेशं वटुकं क्षत्रपालं च योगिनीं तथा ॥

पूर्वादिक्रमयोगेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥

समायाचारबाट उद्धृत गरी यसरी लेखेको छ-

दक्षियो वटुके दद्यादुतरे योगिनीं गणे ॥

पूर्वं भूतबलिं दद्यात् क्षत्रपालाय पच्छिमे ॥

यसबाट गणेश वटुक योगिनी र क्षत्रपाल समेत चारजनाले चारदिशामा बसी पहरा दिइरहेका छन् भन्ने पुष्टि हुन आयो । यो चारैजनाले कहिले छाडिदैन । तर गणेश र वटुक देवीको नन्दन भएकोले हमेसा साथमा रही दायीबायाँ अङ्ग रक्षकका रूपमा बसिरहेका हुन्छन् । यसैले जुनसुकै पूजाअर्चनामा पहिला गणेश र कुमारलाई नै पूजा गरिन्छ । त्यसपछि मात्र मूल देवताको पूजा हुन्छ । यसै अनुरूप कुमारीयात्रामा गणेश कुमार (भैरव) को पनि साथमा भएको हो । गणेश कुमार अङ्गरक्षक थिए । गणेश गणाधिपति थिए भने वटुक महासेनानी थिए । यसकारणले कुमारीयात्राको साथसाथै गणेश भैरवको रथयात्रा भएको हो भन्न सकिन्छ ।

कुमारीयात्रा पहिले पहिले खटमा राखी गर्ने चलन थियो । कान्तिपुर, भक्तपुर, ललितपुर, सुवर्णपुर र वृंगमती आदिस्थानमा खटमा राखी बाजागाजा बजाई यात्रा गर्ने चलन अद्यापि छँदैछ । कतै कतै कुमारी यात्रामा बाजा बजाउने प्रचलन हराइसकेको छ । साथै खटमा राखी यात्रा गर्ने परम्परा पनि टुटिसकेको छ । भक्तपुरमा बाजा बजाई खटमा राखी कुमारीयात्रा गर्ने परम्परा अद्यापि छँदैछ । कालान्तरमा कान्तिपुरका कुमारीलाई रथारोहण गरी यात्रा गर्ने चलन चलाएको हुनसक्छ । यो रथयात्रा को, कसले चलाएका हुन् भन्ने सन्दर्भमा ऐतिहासिक तथ्य पत्ता नलागेसम्म यसै हो भन्न सकिदैन । तबसम्म अनुसन्धानको विषय नै बनिरहने छ ।

अन्त्यमा कुमारी स्थापना र यात्राको छोटो अध्ययन गर्दा निकै पुरानो देखिन्छ । यस उसले कुमारी स्थापना तन्त्रोक्त विधान अनुसार भएको हो भन्ने पुष्टि हुनआएको छ । तथापि यो तन्त्रको आधारमा प्रतिस्थापित भएको हो भन्न सकिएन । किनकि उसबेला गरिएका कार्यविधिहरूमा अहिले कतिपय परिवर्तन भइसकेको छ होला । साथै कतिपय खण्डित पनि भइसक्यो होला । यस अवस्थामा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु पनि त्यत्तिकै मुश्किल हुनेछ । आजभोलि कुमारी स्थापना गर्नु पर्छ र यात्रा चलाउनु पर्छ भन्ने धारणाले मात्र कार्यविधि अपनाई आइरहेको प्रतीत हुन्छ । तैपति कुमारी स्थापना गर्ने, विदाइ गर्ने र यात्रा गर्ने सम्बन्धमा गरिने कर्मकाण्डमा कुन तन्त्रको आधारमा स्थापना र यात्रा गरिआएको हो भनी खोजी गर्न तन्त्रविद्हरूलाई सघाउ मिल्नेछ । जे होस्, कुमारी स्थापना र यात्रा भइरहनु नै नेपाली संस्कृतिको जगेर्ना भइरहनु हो । अस्तु ।